

ПОНЯТТЯ «НАРОДНА РЕЛІГІЯ» В СУЧАСНОМУ НІМЕЦЬКОМОВНОМУ НАУКОВОМУ ПРОСТОРИ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими, практичними завданнями. Актуальність теми зумовлена тим, що поняття «народна релігія», позначаючи один із пріоритетних напрямів сучасних міждисциплінарних студій, залишається суперечливим терміном. Воно використовується у широкому релігійному, конфесійному, історичному, соціальному і соціокультурному контекстах. Вивчення специфіки визначення та інтерпретації терміну в європейському науковому дискурсі сприятиме більш глибокому осягненню вітчизняним релігієзнавством феномену народного християнства та особливостей його змін в історичній динаміці. Першим кроком до цього є ознайомлення з науковими здобутками німецькомовних країн.

Новизна проблеми дослідження полягає у тому, що вперше здійснено аналіз основних тенденцій сучасного німецькомовного наукового дискурсу, враховуючи особливості соціологічного, етнологічного та історичного вивчення феномену народної релігії.

Стан розробленості теми в науці. Для вітчизняного релігієзнавства зазначена тема залишається малодослідженою. В німецькомовному просторі порівняльний аналіз наукового дискурсу європейських країн щодо поняття і сутності народної релігії здійснили соціологи Міхаель Ебертц і Франц Шультхайз^[1], включення народно-релігійної проблематики до соціально-історичного пізнання вивчала історик Моніка Нойгебауер-Вольк^[2], концепція «народна релігія як культурний проект» розроблена етнологом і культурологом Мартіном Шарфе^[3].

Об'єктом дослідження виступає німецькомовний науковий дискурс щодо народно-релігійного феномену. Предмет дослідження – наукові погляди та концепції стосовно поняття та сутності народної релігії. Мета – з'ясувати особливості визначення та інтерпретації поняття «народна релігія», для чого необхідно реалізувати наступні завдання: дослідити історію походження терміну «народна релігія» та виділити поширені в німецькомовній науці його еквіваленти; виявити основні підходи щодо визначення поняття «народна релігія»; розкрити основні тенденції змін в німецькомовному науковому дискурсі щодо поняття та сутності народної релігії.

Основний зміст статті. Для німецькомовного наукового дискурсу є характерним використання цілої низки рівнозначних понять, серед яких найбільш поширеними є: народна релігія (Volksreligion), народна релігійність (Volksreligiosität), народна набожність/благочестя (Volksfrömmigkeit) тощо.

Поняття мають відмінну історію формування, проте за значенням сходять до базового – «народна релігія». Воно має теологічне походження. У ХУІІІ ст. просвічені церковні критики позначали ним «духовну відсталість і невігластво широких народних мас».^[4] Ранній період використання поняття пов'язаний з теологією і розвитком етнології. На початку ХХ ст. в програмних роботах протестантського теолога Пауля Дрекса було використано термін «religiöse Volkskunde», що в дослівному перекладі означає «релігійна етнографія/етнологія». Самому наряду по суті відводилася роль допоміжної науки практичної теології. У цьому контексті народну релігійність (або християнські народні погляди) вважали видом християнського марновірства, яке чітко відокремлювали від не- і дохристиянських елементів.^[5]

Сьогодні феномен народної релігії переважно вивчають соціологія релігії, історична наука та споріднені наукові галузі: етнографія релігійного і етнологія релігії. Основу для розробки наукових підходів щодо його вивчення заклали праці Ф.Шлейермахера, М.Вебера, Т.Лукмана, теоретичні погляди яких актуалізовані і розвинуті сучасними вченими. Разом з тим, активізація досліджень цієї проблеми виникла в німецькомовних країнах у 80-х рр. ХХ ст., що було зумовлено, не в останню чергу, впливом французької науки. Історія ментальностей та історична антропологія, започатковані школою «Анналів», уможливили ще в 70-х рр. ХХ ст. утвердження теми народної релігії у французьких дослідженнях, тоді як в німецькомовних країнах подібна проблематика з'явилася майже на п'ятнадцять років пізніше. Авторитетними були також здобутки французької соціології релігії, аналіз якої було зосереджено на вивченні народної специфіки католицизму. Як зазначають німецькі соціологи Міхаель Ебертц і Франц Шультхайз, «католицькі» країни Франція і Італія відіграли роль першопрохідців у новій орієнтації релігієзнавчих досліджень.^[6] Зауважмо, що в цей час німецькомовною наукою було запозичене з романських мов поняття «populare Religion», що має значення «народна релігія», на противагу німецькому терміну «populäre Religion», під яким розуміють «популярну релігію».

Спочатку розглянемо використання поняття «народна релігія» в історичному аналізі німецькомовної науки. У вищезазначений період намітився перехід від вивчення церковних інститутів та їх теологічних вчень до «історії релігії знизу», де, в першу чергу, аналізувалися релігійні мотиви повсякденного життя «більшості». Одним із перших ґрунтовних досліджень, що відкрило «нову» проблематику, став у 1986 році спецвипуск «Народна релігійність в сучасній соціальній історії» фахового журналу «Geschichte und Gesellschaft», підготовлений під проводом німецького історика Вольфганга Шидера. На думку вченого, емпіричний фундамент для сучасної соціальної історії релігійної поведінки закладено етнологією. Свою наукову концепцію В.Шидер побудував на комбінації етнологічних підходів до дослідження народної релігійності з категоріями соціології релігії М.Вебера, серед яких, наприклад, особливу увагу привернули поняття масової релігійності, дихотомія офіційної і масової релігії, магичні форми релігійних

уявлень та практик тощо. В історичному пізнанні поняття «народна набожність» набуло значення «світська релігійність християнської церкви»^[7]. За В.Шидером, народна релігійність має подвійну конструкцію, оскільки світські релігійні практики «встановлені зверху» - «знизу інтерпретовані». Згідно з поглядами історика, народні релігійні практики мають світський характер, існує відмінність між народною релігійністю і нормами офіційної Церкви, характеристики масової релігійності пов'язані зі специфікою соціальних верств.

Подальше історичне вивчення феномену народної релігії в німецькомовних країнах переважно спрямоване на періоди Середньовіччя і Нового часу, на з'ясування змісту релігійних уявлень, форм вияву набожності і магічних практик. До *народу*, як правило, відносять нижчі соціальні верстви: селянство, міські низи, нижчий клір, волоцюг тощо. Разом з тим, дослідження демонструють можливість плавних переходів від народного благочестя до набожності духовенства або еліти, що, в принципі, ставить питання про доцільність використання поняття «народна релігія» або «народна набожність» у вузькому значенні. Зокрема, вирішуючи дилему: мирське благочестя – це народна набожність чи благочестя еліти, німецький історик Клаус Шрайнер підкреслював, що спочатку терміном «народ» позначали «органічну цілісність». Відтак утворене поняття «народна набожність» припускало «субстанційну подібність всього народу».^[8] Своєрідним узагальненням наукових позицій щодо народної релігійності є стаття швейцарського дослідника Пауля Гуггера «Народна набожність» в сучасному науковому довідникові «Історичний словник Швейцарії».^[9] Відзначаючи суперечливість терміну, вчений звертає увагу на те, що під поняттям «народна набожність» розуміють синкретичну форму релігійної думки, почуття та дії індивідуумів і груп, яка пристосовує до власних потреб, поєднує і творче трансформує зміст віри і форми практики, представлені офіційною церквою та її служителями.^[10] Співвідношення між встановленими і менш офіційними формами релігійності утворює «неперервний спектр», «який простягався від взаємного поєднання до відносної автономії» (Каспар фон Грейерц). Також підкреслено, що неприпустимо звужувати народну релігійність до нижчих соціальних груп. Народне благочестя і набожність еліти виражалися у принципово аналогічних феноменах, але в інших конкретних утвореннях. Наприклад, мова може йти про паломництво, яке мало загальний характер, проте лицарі і «прості» люди відвідували різні святині. Історичний розвиток та різноманіття форм народної релігійності, зумовлені впливом загальних духовних і економічних чинників, і в швейцарському контексті вони, в цілому, співпадають з тенденціями інших німецькомовних регіонів. Крім того, народно-релігійний феномен розглядається як відбиток певної історико-культурної епохи (Середньовіччя, Нового часу тощо) і є конфесійно визначений. Так, розрізняють католицьке народне благочестя і реформаторську народну набожність. В сучасних умовах народна релігія зазнає трансформації. Під впливом запозичених ідей із зарубіжних культур,

форми народної релігійності урізноманітнюються і картина її вияву стає дифузною.

Важливий внесок у дослідження викладеної вище проблеми зробила соціологія релігії. У 1986 році була опублікована колективна монографія «Народне благочестя в Європі. Вклад в соціологію народної релігійності з 14 країн» за редакції німецьких соціологів Міхаеля Ебертца і Франца Шульцхайза.^[11] У власній розвідці німецькі вчені використовують концепцію французького соціолога релігії Ф.Ісамберта, в якій запропоновано типологію форм вияву народної релігії. Наведемо її складові:

1. Традиційні форми поклоніння і віри, які зазнали ерозії через прив'язку до конкретних історичних носіїв, наприклад, аграрних общин.
2. Маргінальні форми віри і релігійної практики, які охоплюють весь спектр невизначених, «рокових» моментів людського життя, проявляючи «магічні» практики подолання: починаючи з форм незалежних від офіційної релігії (астрологія, гадання, цілительські практики) до тих, які існують в тісному зв'язку з церковною доктриною і культом.
3. Масові релігійні феномени, приміром, як паломництво або процесії, які мають широкий вплив і відрізняються участю великої кількості людей.
4. Релігійні свята, які, на думку Ф.Ісамберта, є центральним аспектом народної релігійності і включають в себе сукупність відомих населенню країни релігійних свят.
5. Зв'язок із давніми літургійними формами, що означає консервативний характер народної релігійності і виявляється в наголошенні на старих ритуальних формах й усних формулах.^[12]

Перевага такого підходу, на думку М.Ебертца і Ф.Шульцхайза, полягає в тому, що він задає загальні орієнтири опису народної релігії, які можна застосувати навіть поза соціокультурним контекстом автора. Аналізуючи різнопланові дослідження в європейських країнах, що доводять наявність широкого спектру емпіричних проявів і соціологічних інтерпретацій народного релігійного феномену в межах типології Ф.Ісамберта, німецькі соціологи підкреслюють, що навряд чи можливе «субстанційне визначення сутності» явища. Вивчення народної релігії відбувається, як правило, в межах структурного підходу, де її описують як складову дихотомічної моделі. Відповідно це сприяє тлумаченню народної релігійності більше в сенсі «негативу», як такої, що не є конгруентною з «офіційною» релігійністю або як не ідентичну релігійним уявленням і способу поведінки духовництва та еліти.^[13]

Виходячи з того, що народна релігійність розглядається як елемент владно визначеної стратифікації «релігійної сфери», М.Ебертц і Ф.Шульцхайз в контексті християнства пропонують розуміти під поняттям «народна релігійність» специфічні конфігурації релігійних уявлень

і практик, які виникають внаслідок монополізації визначення і розпорядження «благами спасіння» (М.Вебер) або «релігійним капіталом», при цьому є виключеними з процесів їх визначення і розпорядження.^[14] Процес, який проявляється в ході цієї соціальної взаємодії, представляє, таким чином, соціально-історичну передумову відправну точку для розвитку народної релігійності. Проте, в якій формі існує установче для народної релігійності структурне відношення (у виглядіпоглинання або боротьби, терпимості або стигматизації, інструменталізації або ігнорування) можна з'ясувати тільки в контексті конкретного емпіричного дослідження.

Суттєві зміни в релігійній сфері впродовж останніх десятиліть зумовили появу в соціології релігії нових підходів, спрямованих на осмислення актуальних релігійних явищ. В контексті проблеми нашої розвідки зупинимося на поглядах відомого німецького соціолога, учня Т.Лукмана, редактора «Zeitschrift für Religionswissenschaft» Губерта Кноблауха. Основоположними для його концепції стали ідеї Т.Лукмана про «видиму» і «невидиму» релігію, які позначили процеси зсуву релігії за межі традиційних церковно-інституційних рамок («видима релігія») і навіть за межі самого релігійного феномену в суспільні сфери, не пов'язані з релігією («невидима релігія»). Г.Кноблаух підкреслює, що за сучасних умов вже недостатньо говорити про «невидимість» релігії. У своїй праці «Популярна релігія: на шляху до духовного суспільства» вчений зазначає, що «релігія не зникла в небуття приватних просторів, але набула видимості, неозорість якої повинна бути пояснена».^[15] Наголошено, що, по-перше, відбувається творення нової соціальної форми релігії, яка долає розрив між приватністю і соціальністю, реалізує і доповнює традиційні релігійні форми. По-друге, релігія виходить за межі культури, встановленої церквою, відповідно позацерковна релігія набуває максимально видимих форм культури. У своїй теоретичній конструкції соціолог Г.Кноблаух застосовує поняття «популярна релігія» (populäre Religion) і «популярна духовність» (populäre Spiritualität). Базова ідея полягає у тому, що популярна релігія - нове релігійне явище, результат взаємодії публічності, релігійного ринку і засобів масової інформації, проте вона не вичерпується цією взаємодією. Популярна релігія – це культурний феномен, який виникає в процесі адаптації релігії до нових форм популярної культури. Вона присутня не тільки медіально, але й проявляється і пізнається в повсякденному житті людини.^[16] На думку вченого, сучасна популярна культура і популярна релігія помітно відрізняються від «народної культури» і «народної релігії» більш раннього періоду революційними змінами в релігійній комунікації.^[17] Популярна релігія знаходить свої відображення в конкретних формах і змістах комунікації. З одного боку, популярна релігія включає в себе оновлені форми «народної релігії» (марновірство, віра в НЛО, езотерична віра в магічну силу каменів або пірамід тощо), з іншого боку, до її складу належать форми комунікації популярної культури, які глибоко проникають в церкви (медіальні інсценізації релігійних церемоній під час візитів Папи Римського і Всесвітнього дня молоді, місіонерське використання

поп-музики, відео та елементів шоу неоп'ятидесятниками або харизматичними церквами тощо). Ще одною особливістю популярної релігії є виділення з релігійних контекстів та включення до інших контекстів форм, які раніше існували як сакральні, що свідчить, в свою чергу, про розмивання кордону між сакральним і профанним. У змістовому плані «поряд з формами «мандрують» також типові релігійні змісти, теми, топи зі Святого космосу».^[18] Зокрема, це стосується «ядерної теми християнства» - смерті. Поза християнськими церквами розвивається культура смерті, яка продукує власні ритуали, форми досвіду та інтерпретації смерті. Фактично, сьогодні спостерігається справжня «революція смерті», основні значення, символи, сенси якої, згідно поглядам вченого, вирують у колі популярної релігії.

На закінчення додамо кілька зауважень щодо поняття «популярна духовність». Г.Кноблаух розглядає популярну духовність як підмножину популярної релігії. Вона сформувалася з колись «опозиційної альтернативної духовності, або, так би мовити, «парацерковної» християнської духовності».^[19] Популярна духовність - специфічний феномен, що ігнорує кордони релігійних традицій, творить суміші, які на сучасному етапі не слід ідентифікувати як синкретичні. Водночас, до складу сучасної духовності вчений відносить церковну, популярну і езотеричну духовності, весь спектр яких досліджує у своїх чисельних працях.

Грунтовним дослідженням із проблем народної релігії є книга відомого німецького етнологіста і культуролога Мартіна Шарфе «Про релігію. Віра і сумнів у народній культурі».^[20] Вчений назвав помилковим науковий погляд, «зачарований традиційним християнством», який віддзеркалює вплив релігійної доктрини на культуру і розглядає «народну набожність» в ідеалізованому вимірі. Він сформулював підхід, відповідно до якого релігія розуміється як складова і особлива форма створеної людьми культури. Запропонував розглядати релігію як культурний проект, «весь паноптикум форм прояву релігійного, власне, як культурний витвір, що означає: як людське творіння».^[21] Відмежувавшись від релігійних проблем і питань, що виходять від теологів, вчений наголосив на необхідності вивчати «звичайну релігію» в її емпірично сприйнятливій формі буденного життя, в якості якої вона давно спостерігається в етнології. У роботі використано, як синоніми поняття «народна релігія», «народна набожність», «буденна релігія» (Alltagsreligion), «звичайна релігія» (gewöhnliche Religion). Для М.Шарфе «народна релігія – це фактична, буденна, культурно втілена релігія».^[22] «Звичайну релігію» повсякденного життя в його праці досліджено в католицькому і протестантському вимірах на матеріалах Центральної Європи. Історична динаміка феномену, згідно з поглядами вченого, не в останню чергу пов'язана з рефлексом на досвід смерті. Запропонований підхід уможливив також вивчення богохульства, блюзнірства, сумніву, байдужості, атеїзму як незалежних культурних досягнень в контексті історичного розвитку християнського Заходу.

Осягнути з етнологічних позицій кардинальні зміни в сучасній релігійності спробувала німецька дослідниця Крістіне Ака у розвідці «Я сам

собі секта». Етнологічні дослідження релігії і печворк-духовність», яка вийшла в науковій збірці присвяченій проблемам альтернативної духовності.^[23] Її міркування про необхідність відійти від усталеної дихотомії «церква - народні уявлення» суголосні поглядам М.Шарфе і Г.Кноблауха. Щоправда, акцентовано увагу на тому, що дослідницьке поле етнології завжди було ширшим, ніж це було визначено церковною доктриною. Дослідниця, характеризуючи релігійні зміни, висловлює думку, що поряд із різноманітним форм віри, визначених християнською церквою, проявляється широкий спектр комплексних, співіснуючих духовних переконань і практик. У цій суміші – міксі – присутні ідеї дохристиянські і близькі до християнства, імпульси з Африки, Азії і старої Америки, вони змішуються з елементами психотерапії і психологічних методик допомоги в кризових ситуаціях, звідси виникають так звані неошаманські, неомагічні, неовізіонерські духовні переконання. К.Ака зазначає: «релігійність» виявляється в буденному житті, коли до неї наближаються емпірично, дійсно, все більш різноманітно і неспецифічно».^[24] Раніше цей релігійний феномен визначали як «народна віра» або «народна релігія», в сучасних умовах - як печворк-релігію, «бриколаж» (К.Леві-Стросс), або «меланж» (У.Бек). Буденна або популярна релігія не є індивідуальним феноменом чи приватною магією. Спостерігаються процеси дифузії та інноваційні процеси, різні середовища і навіть дії, ритуали і об'єкти, які можуть бути точно ідентифіковані на основі методології етнології. Як підкреслено, одним з ефективних шляхів вивчення змін народної релігії можна вважати здійснення емпіричного дослідження сучасних релігійних уявлень у віртуальному просторі. Так само, для розкриття суті її трансформації буде актуальним звертання до культури смерті. На основі власних емпіричних досліджень, К.Ака наголошує, що під час фундаментальних життєвих криз майже завжди напрацьовуються стратегії пошуку сенсу, які задають орієнтири в трансцендентних світах. Разом з тим, «традиційні християнські пропозиції інтерпретації грають при цьому тільки підпорядковану роль».^[25] З огляду на викладене вище, актуальною і справедливою видається думка дослідниці про необхідність спільної дискусії етнології і соціології релігії щодо народної релігії, «навіть, якщо вона отримає новий одяг, як популярна релігія чи духовність».^[26]

З розглянутого вище можна зробити такі **висновки**. В німецькомовному науковому просторі, по-перше, поняття «народна релігія» та його еквіваленти мають операціональний характер. Як правило, ним позначають певний соціальний конструкт, до складу якого входять релігійні уявлення і практики, що співвідносяться з певною соціальною групою, або з народом як етнічною спільнотою. По-друге, в інтерпретації феномену народної релігії відбувається перехід від дихотомічної моделі, яка найчастіше представлена опозицією «офіційна» релігія – народна релігійність, до моделі спектру як складної, поліваріантної, багаторівневої взаємодії, сутність якої може бути з'ясована в процесі конкретного дослідження. По-третє, народна релігія розглядається як динамічний елемент народної культури, що трансформується під впливом різноманітних чинників, звідси поява або активізація

застосування в останнє десятиліття цілої низки нових термінів для опису актуальних релігійно-духовних явищ: «буденна релігія», «популярна релігія», «популярна духовність», «печворк-духовність», «меланж», з якими в різній мірі, від повного співпадання до входження до складу як структурного елементу, перетинається поняття народної релігії.

Наша розвідка не претендує на повноту розгляду поставленої проблеми. *Перспективи подальших наукових досліджень* будуть актуальними в напрямі з'ясування змістового наповнення поняття «народна релігія» (наприклад, співвідношення міфологічних, магічних і релігійних елементів), звертання до специфіки його структурного елементу - поняття «релігійні практики», яке широко вживається в німецькомовній та англійській науковій літературі.

А н о т а ц і ї

У статті Т.І. Длінної «Поняття «народна релігія» в сучасному німецькомовному науковому просторі» на основі наукових підходів соціології релігії, історії та етнології проаналізовано особливості визначення та інтерпретації поняття «народна релігія», підкреслено його варіативність і зміни в сучасних умовах.

Ключові слова: народна релігія, народна релігійність, народна набожність, печворк-духовність, популярна релігія, релігійні практики, етнографія релігійного, етнологія релігії, соціологія релігії.

В статье Т.И. Длинной «Понятие «народная религия» в современном немецкоязычном научном пространстве» на основе научных подходов социологии религии, истории и этнологии проанализированы особенности определения и интерпретации понятия «народная религия», подчеркнута его вариативность и изменения в современных условиях.

Ключевые слова: народная религия, народная религиозность, народная набожность, пэчворк-духовность, популярная религия, религиозные практики, этнография религиозного, этнология религии.

In the article by T.I. Dlinna «The notion of «folk religion» in the modern German speaking scientific community» on the ground of scientific approaches of sociology of religion, history and ethnology have been analyzed the peculiarities of definition and interpretation of the idea of «folk religion», the article also emphasizes its variability and transformation in the modern situation.

Key words: folk religion, folk devoutness, folk godliness, patchwork spirituality, popular religion, religious practice, ethnography of religious, ethnology of religion, sociology of religion.

* Длінна Тетяна Іванівна – старший викладач кафедри суспільних дисциплін Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

[1] Ebertz M., Schultheis F. Einleitung: Populare Religiosität // Volksfrömmigkeit in Europa. Beiträge zur Soziologie populärer Religiosität aus 14 Ländern. - München, 1986. - S. 11-52.

[2] Neugebauer-

Wölk M. Zur Konstituierung historischer Religionsforschung 1974 bis 2004/ M. Neugebauer-Wölk // Zeitenblicke. - 2006. Nr. 1. - режим доступу - http://www.zeitenblicke.de/2006/1/Einleitung/index_html

[3] Scharfe M. Über die Religion. Glaube und Zweifel in der Volkskultur. - Köln, 2004. - 331 s.

[4] Schieder W. Einleitung. Volksreligiosität in der modernen Sozialgeschichte // Geschichte und Gesellschaft: Sonderheft. - Vol. 11. - Göttingen, 1986. - 204 s. - S. 7-13.

[5] Schieder W. Einleitung. - S. 7-9.

[6] Ebertz M., Schultheis F. Einleitung: Populare Religiosität // Volksfrömmigkeit in Europa. Beiträge zur Soziologie populärer Religiosität aus 14 Ländern. - München, 1986. - 288 s. - S. 11.

[7] Schieder W. Einleitung. - S. 9.

[8] Schreiner K. Laienfrömmigkeit - Frömmigkeit von Eliten oder Frömmigkeit des Volkes? // Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter: Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge. - München, 1992. - 411 s. - S.7.

[9] Hugger P. Volksfrömmigkeit // Historische Lexikon der Schweiz. - режим доступу - <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11511.php>

[10] Hugger P. Volksfrömmigkeit // Historische Lexikon der Schweiz. - режим доступу - <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11511.php>

[11] Volksfrömmigkeit in Europa. Beiträge zur Soziologie populärer Religiosität aus 14 Ländern. - München, 1986. - 288 s.

[12] Ebertz M., Schultheis F. Einleitung: Populare Religiosität // Volksfrömmigkeit in Europa. Beiträge zur Soziologie populärer Religiosität aus 14 Ländern. - München, 1986. - 288 s. - S. 19-23.

[13] Ebertz M., Schultheis F. Einleitung: Populare Religiosität. - S. 24.

[14] Ebertz M., Schultheis F. Einleitung: Populare Religiosität. - S. 25.

[15] Knoblauch H. Populäre Religion : auf dem Weg in eine spirituelle Gesellschaft. Frankfurt. - Campus, 2009. - 311s. - S. 11.

[16] Knoblauch H. Populäre Religion: auf dem Weg in eine spirituelle Gesellschaft. - S. 235.

[17] Knoblauch H. Populäre Religion: auf dem Weg in eine spirituelle Gesellschaft. - S. 200.

[18] Knoblauch H. Populäre Religion: auf dem Weg in eine spirituelle Gesellschaft. - S. 267.

[19] Knoblauch H. Populäre Religion: auf dem Weg in eine spirituelle Gesellschaft. - S. 193.

[20] Scharfe M. Über die Religion. Glaube und Zweifel in der Volkskultur. - Köln, 2004. - 331 s.

[21] Scharfe M. Über die Religion. Glaube und Zweifel in der Volkskultur. - Köln, 2004. - S.X.

[22] Scharfe M. Über die Religion. Glaube und Zweifel in der Volkskultur. - S.246.

[23] Aka

Ch.

"Ich bin meine eigene Sekte". Volkskundliche Religionsforschung und Patschwork-

Spiritualität // Alternative Spiritualität heute. - [Hrsg. Ruth-E. Mohrmann]. - Münster, 2010. - 160 s. - S. 9-18.

^[24] Aka

Ch.

"Ich bin meine eigene Sekte". Volkskundliche Religionsforschung und Patschwork-Spiritualität. - S. 9.

^[25] Aka

Ch.

"Ich bin meine eigene Sekte". Volkskundliche Religionsforschung und Patschwork-Spiritualität. - S. 12.

^[26] Aka

Ch.

"Ich bin meine eigene Sekte". Volkskundliche Religionsforschung und Patschwork-Spiritualität. - S. 15.